

5 – лекция: **«Қартқожа» романындағы замана шындығы**
Және қаламгерлік таным
Романдағы суреткерлік таным
Заман шындығы
Үндестік және қайшылық

«Қартқожа» — болған оқиғалардың ізімен жазылған шығарма. Оның қаһарманы — өмірде болған адам. Бірақ Жүсіпбек өмір фактілерінің ауқымында қалып қоймай, оны дәуір шындырына лайықты жазушы қиялымен толықтырып, нақты типтік көркем бейнеге айналдырған. Оның Қартқожасы өмірде болған прототипінен көп жағынан өзгеше, қаһарманның таныс-бейтанысы сияқты.

Соңғы жылдары, әсіресе Жүсіпбек әдебиетке қайтып оралғаннан кейін, жазушыны білетін адамдардан оның шығармашылық өміріне қатысты мәліметтер түсе бастады. Соның ішінде «Қартқожа» романының жазылу тарихына байланысты материалдар да бар. Осы деректерге қарағанда, Қартқожа — өмірде болған, романға негіз болған оқиғалардың біразын басынан кешірген адам. Жүсіпбектің жерлесі, белгілі жазушы Зейтін Ақышевтың айтуынша, Қартқожа Жананұлы Тоғанбаев 1896 жылы туып, 1938 жылы сталиндік репрессияға ұшыраған. «Өз басым ол кісіні жақсы білемін, — дейді Зейтін. — Оның атын атамай, Қартара дейтін едік. Ол өзінің алдынан сабақ алған біздерге ғана емес, оны білген әлеуметтің бәріне қадірлі, бәріне сыйлы адам еді. Жеті атасынан бері шыр бітпеген тақыр кедей болатын... Жасынан зерделі бала байдың қозысы мен қойының соңында жүріп-ақ, молдадан оқып, арабша сауатын ашып алады. Оған қанағаттанбай, Баянауыл бекетіндегі бастауыштан жоғары мектепке (вышеначальное училище) түсіп, орысша оқиды».

Кеңес өкіметін алғашқы жылдары мұғалімдік курстан өткен Қартқожа қалған өмірінің барлығын ұстаздық қызметке арнаған. Оның алдынан жаңа заманның көптеген жас кадрлары өткен. Зейтін Ақышев соның бірі. Қартқожаны жақсы білген Жүсіпбек оған тақыр кедейдің ішінен шығып, оқып, жаңа дәуірдің рухани тіршілігін жасауға ұмтылған алғашқы жастардың бірі есебінде қараған. Жаңа өмір жасаушылар, қазақ халқының сауатын ашып, оларды өрге сүйрейтіндер осылардың ішінен шықпақ. Жүсіпбектің романын жастарға арнауы, оның қаһарманы етіп жас ұрпақтың типтік өкілін алуы осыны аңғартады. «Елі үшін күйген, Еңбекті сүйген, Ізгі тіл екті, Ер жүректі, Жұртшылықтың көсемі — Жалынды жастарға арнаймын!» — дейді

Жүсіпбектің Қартқожаны қазақ ауылындағы ең әлсіз топ — тақыр кедейдің баласы етіп алуында да үлкен мән бар. Біріншіден, ол тарихи Қартқожаның шыққан ортасын дәл көрсету ниетінен туса, екінші жағынан, қоғамдық жіктің ең төменгі, әлсіз ортасынан алынған қаһарманның теңдікке қолы жетіп, оқып, сол қорамға пайдалы азамат болуын суреттеу ниетінің өзі де қызғылықты. Бұған жазушының өзінің де шыққан ортасын қосу керек. Ол да кедей баласы, кедей өмірін жақсы біледі. Соған лайық роман қаһарманы дәуірдің өзгерісті лебін біртіндеп бойына сіңіріп, оянып, оқып, қатарға қосылады. Саяси, рухани сауатын ашады, жаңа өмірдің жасаушылары легіне ілігеді. Романда сол кездің әдебиетінде көбірек байқалатын қаһарманды тезірек жеткізіп, күрескер етіп шығаратын жасандылық байқалмайды. Жазушы Қартқожаны өмірдің ұзақ, сан қилы талқысына салып, біртіндеп оятады. Тіпті роман соңында да ол — белсенді, жетілген күрескер емес, қаладан оқып, ауылдағы жаңа өмірді жасауға ниет қып келген жас. Ауыл кедейі ішінен шыққан жас адамның сол дәрежеге жетуінің өзі — қазақ даласына келген қоғамдық саяси-әлеуметтік өзгерістердің салдары екеніне роман оқырманын сендіреді. Алдағы өмірді жасаушылар осылардың қатарынан шығатынын нұсқайды.

Роман басталғаннан-ақ біз оның негізгі кейіпкерімен танысамыз. Ол ауыл молдасынан оқитын көп баланың бірі болғанымен, мінез-құлқы жарынан да, тіпті сыртқы пішінімен де олардан бөлек көзге түседі. «Сол балалардың ішінде босаға жақта — астында бір жапырақ тай тері, мұрнын қос-қостап тартып, қожасының ақ сабауына, шиге шанышқан бір жапырақ қағазына үңіліп, құнысып бір бала отыратын еді. Жасы 10-11 шамасы болар ма екен, қалай? ...Екі жеңі де сауыс, бетінің бір жағы да сатпақ, көзінің былшығы да жөнді тазармайды. Сол баланың қақ-соқпен ісі жоқ, момақан, аңқау, көзі бажырайып, аузын ашып, мұрны қоңқиып отырғаны. Жасында балпиған, сүйкімді бір бала болады ғой, тап сол бала осы еді. Құдай оңдап, аты да түріне сай бола кетер ме? Қартқожа... Жас балаға лайық ат емес қой», — деп суреттейді жазушы оны. Жүсіпбек оның сыртқы портретін де, ішкі мінез-құлқын да ұзақ тәптіштеп жатпайды, оған қысқа суреттемелер береді. Осы баланың мінез-құлқындағы ең басты назар аударатын нәрсе — оның оқуға ынтасы, құмарлығы. Бұл — сол кездердегі қазақ балалары психологиясындағы жаңалық. Ол жаңалықты бізге ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамының даму жағдайлары әкелді. Ресейдегі әлеуметтік революциялардың қазақ жеріне әсері, ұлттық сана-сезімінің оянуы, оқу-

білімнің қажеттігін түсінуі бұл кезде дәуірдің ең өзекті жаңалығы боп кіре бастаған еді. Қазақтың дамыған елдердің қатарына қосылуы, ең алдымен, ел ішінде оқу-білім тарату, сол арқылы қалың қауымды ұйқыдан оятып, надандықтан жарыққа шығару идеясымен тікелей байланысты қаралды. Сондықтан Қартқожаның өз ортасынан ерекше оқуға ұмтылуы — дәуірдің типтік құбылысы деп қаралуы керек.

Көшпелі тіршілік пен рушылдық-ағайыншылық қарым-қатынас қазақ ауылындағы қайшылықтарды сырт көзден тасалай ұстауға тырысқанмен, ел ішіндегі таптық жік қоғамдық әділетсіздік әрқашан бой көрсетпей қалмайтын да еді. Бұл, әсіресе, ауылдың кедей шаруалары тіршілігінен анық танылатын. XX ғасырдың бас кезіндегі әлеуметтік, қоғамдық ояну мұны тіпті айқын көрсетті. Қартқожа да есейе, есін жия келе осыны анық таниды. Адамның бір жәбір көріп, әділетсіздіктен торығып ойланатын кезі болады ғой. Сондай бір тұстарда Қартқожа да өзін кемсітіп, әлімжеттік жасаған, тіпті зорлық көрсеткен бай балалары қылықтарын есіне түсіреді.

Ойлана келсе, әлділерден зорлық көретін бұл ғана емес екен. Әкесі де талай зорлық көріпті. Баланың өзі куә болған әділетсіздіктер қаншама! Мұның бәрі жазушының ә дегеннен кейіпкерінің алдында дәуірдің өткір проблемаларын қойып, оның осы жолдағы ойларын, толғанысын суреттеу арқылы образ жасауға ұмтылысын көрсетеді.

Ендігі жердегі Қартқожаның үміт-арманының бәрі орысша оқу тілегі-мен байланысты өрбиді. Ол әр жерде ашылған орыс мектептері (романда «үшкол») оларда оқитын қазақ балалары жайлы мәліметтерге құлағын түре жүреді. Жазушы бұл жерде де Қартқожаның ішкі толғанысына, сезіміне үңіліп, оның өзі көрген орысша оқыған жастар жайлы ойларын ортаға салады. Ол көрген Әбділда перуатшік, Уфа медресесінің шәкірті, Жүніс, т.б. баланың ынтасын ұштап, қиялына қанат бітірген жандар. Бәрі де орысша оқыған, іс басындағы адамдар. Қартқожа солардай болуды армандайды.

Ескі қоғамдық ортада адамның әлеуметтік тұрмыс ықпалынан сытылып шығып, мақсатына жету үшін талаптануы оңай да емес-ті. Қартқожа да оған жете алмайды. Оның үстіне, тағдыр қитығына кездесіп, Жұман үйінің шаруасы да күйзеліске ұшырайды. Күн көріп, таңдайын жібітіп отырған жалғыз көк бие жамандатып өледі. Сол үйдің құты көк бие екен — ол өлісімен одан қалған ұрпақ түгел қырылады: құлынын қасқыр жеп кетеді, көк тай алқымына шығу шығып өледі, көк құнанды ұры әкетеді. Қызыл шолақ сиырдың желіні ісіп, бір жағы беріштеніп, сүтінен айырылып, сыңар емшек

Боп қалады. Күзекте отырғанда шығып кеткен қара інгенді әлдекімдер бір жұмадай шөп тасуға салып, зорықтырып, бота тастап, ыстық-суықты болып ол өледі. Қартқожа әкесінің балаша еңіреп жылағанын көреді. Солқылдап әжесі жылайды. Соларды көріп үй айнала беріп оның өзі де жылайды. Мұның аяғы жұтқа жалғасып, Жұманның өлімімен тынады. Осындай жағдайда ол 1916 жылғы июнь жарлығын қарсы алады. Романның екінші бөлімі түгелдей осы оқиғаға арналады.

Көтерілген жұртқа еріп атқа мінген Қартқожаның осы жолда көргендері — ол үшін тұтас бір мектеп болды десек, артық емес. Бұрын үйден, ауылдан шықпаған бала көп ішінде жүріп, халықтың әр қилы тобын, олардың тіршілігін, әрекет-тұрмысын көреді. Дәрмен сияқты батыр жігіттермен танысады. Жасаққа қосылып, далада жиналған жігіттердің жоспарсыз, берекесіз тіршілігіне (әңгіме, сөз қуған, күресіп, төбелескен, ет андыған, рулық жікке бөлініп таласқан, т.б.) куә болады. Мұндай жағдайда көтерілістің мақсатына жетуі мүмкін емес еді. Қартқожа осыны түсінеді, не істерін білмей дағдарған халықтың мұң-зарына ортақтасады, болыс ауылында, Ыдырыс қажы елінде жиналған елдің «бас көтерерлерінің» етке құныққан озбыр қылықтарынан түңіліп қайтады. «Қазақтың қан жылап жатқаны мынау. Құзғындардың, «жақсылардың», «адамдардың» түрі анау. Мындаған, миллиондаған азамат ажалға кетіп бара жатады. Жүздеген жауыздар масайрап, тамақтан басқа қамы жоқ, елді еміп жатады. Олардың жауыз баласы үшін біз жанымызды құрбан қыламыз. Не өтесісі, не жақсылығы үшін? Әділет, теңдік, адамшылық қайда?» — деп ойлайды.

Бірақ мұндай ойлардың ұшығына жету мүмкін емес еді. Іс-әрекетсіз, әділетсіздіктен түңілу мақсатқа жеткізе алмайды. Іштей кіжінгенмен, Қартқожа да дәрменсіз. Көтеріліс басылып, көптің бірі болып ол солдатқа алынып кете барады. Бал асының көтеріліске қатысқаны үшін жаза тартып, бар малынан айырылып, онсыз да кедей Жұман үйі тақырланып қала береді. Романның екі бөлімі бойы суреттелетін Қартқожаның ауылдағы өмірі осымен аяқталады. Алайда осының өзі роман кейіпкерінің оянуы, іздену, түсіну жолында көп белестерден өткенін толық көрсете алады. Өмір оның алдында ылғи сұрақ қояды. Бірақ әлі бұл сұрақтарға жауап тауып ала қою оңай емес еді. Осы жолдағы ізденіс кейіпкердің кейінгі өмірінің үлесіне тиеді.

Солдат өмірі — Қартқожаның рухани өсуіне молырақ жол ашқан жаңа кезең. Бұл кезде ол елден тыс жерде, алыс және көрмеген өлкеде, таныс емес адамдар арасында өмір кешеді. Мұнда да жазушы оны қилы-қилы

қиыншылықтардан, «көрмеген жердің көп ой-шұқырынан» өткізеді. Мұның бәрі Қартқожаның өмірін жаңаша сәулелендіріп, оның ой-өрісін кеңейтеді. Ол майдан алаңы шындығына көндігеді, тіршілік-тұрмыс жайлы ұғым түсінігін молықтырады.

Қартқожаның оқуға ұмтылуы — осы өмір танудың нәтижесі еді. Ол келешектің оқумен ғана байланысты екенін ұғады. Оқуды Баян қаласында малайлыққа жалданып, орыс тілін үйренуден бастайды. Семейдегі мұғалімдер курсына, Омбы рабфагына түсіп оқиды. Тұрмыс жағдайымен кейде оқуын үзіп, ара-арасында мұғалімдік қызметтер атқарып, бала оқытады. Қоғамға пайдалы істерге қатысады. Осы жолдағы Қартқожаның талабын, ізденісін жазушы сол кездің саяси-әлеуметтік тіршілігімен байланыстыра суреттейді. Дәуірдің қат-қабат шындығы Қартқожаның ғана емес, бүкіл елдің алдына жаңа проблемалар тосады. Қартқожа соларды көріп ойлайды. Романның соңында ол Омбыдан елге оралып, жиналған жұрт алдында жігерлі сөз сөйлеп, халықты еңбекке, оқуға шақырады.

Қартқожа арқылы азаттық, теңдік дүбірі оятқан жас ұрпақтың ұлттық ой-өрісін, сана-сезімін көрсетуге ұмтылған жазушы мақсаты осы айтылғандардан анық танылады. Ең бастысы — негізі қаһарман өзін қоршаған қоғамдық ортамен тығыз байланыста суреттелген. Ол — өз кезіндегі барлық саяси-әлеуметтік істерге қатысушы. Дәуірдің қайшылықты көзқарастарының бір жағын батыл ұстамағанмен, ол сол арқылы шындықты біртіндеп танып, ой-өрісін жетілдіреді, пікірін қалыптастырады.

Романның соңғы бөлімінде жазушы өз кейіпкерін революциядан кейінгі аласапыран уақиғалар легінде ұстайды. Өмір тартысы тудырған сұрақтарға тап етіп, соған жауап іздетеді. Мысалы, жазушы революциядан кейінгі «разверстка» оқиғасын суреттеп, мал жинау кезіндегі зорлықты, асыра сілтеуді қоспасыз әңгімелейді.

«Барса, үлкен жәрмеңке екен. Қара құрым кісі, қаптаған мал, шабуыл-шартыл. Шабарман мен милиция малды айдап, үлкен бір ашық аранға қамап жатыр. Аранның аузында белінде алты атары, қолында дырау қамшысы, винтовкасы бар, түсі суық адам тұр. Аранға кірген малды санап, таңбалап шығарып жатыр. «Мынау менікі еді, осымен пәлен қарам кірді» деп ұмтылған бір-екеуі қақ бастан қамшы жеп, шыр айналды. Исахан деген бір қазақ күзетші байқамай тұрғанда, аранға кіріп бара жатқан өгізін тұмсыққа қағып қалды. Күзетші көре сала ұмтылды. Исахан тұра қашты. Қоймады. Мылтық дүмімен түйіп-түйіп жіберіп еді, Исахан сілейді де қалды. Су Ыбырай деген бір сиырын қақпалап әкетіп бара жатқанын көріп, оны қошқар

тұмсық қара торы кісі қуып жүріп сойып еді. Ыбырай жан ұшырып үйдегі әйелдердің астына тығылды. Сонда да қоймай суырып алыш сойды. «Мал— адамның бауыр еті» ғой, талайлар ойбайды салып, жүгіріп арандады, сыбағасын алды. Қазақ таяқты да керек қылмайтын еді. Серпілдірген мылтықтың даусы болды. Қартқожа өз ауылының кісілерін іздеп жүр еді, қора жақтан мылтық тарс етті. Топталған жұрт жалт беріп тұра қашты.

— Немене? Не, не?

— Әубәкірді атып тастады.

Жұрт тым-тырақай малдан қаша бастады».

Мұнда жазушы Кеңес өкіметінің байлардың малын алу науқанын бүкіл халықты тонауға айналдырған белсенділігін әдемі суреттеген. Адамды қорлаумен, зорлықпен қабаттаса жүргізілген бұл науқанның аяғы 1920-1921 жылдардағы аштыққа әкелгені белгілі. Қартқожа осы науқанды көзімен көріп, оның жоспарсыз, ретсіз жүргізілгенін байқайды. Осының ар жағында Баяннан Семейге бара жатқан кейіпкердің көзімен жазушы сондай зорлықтардан кейін малы азайып, күнкөрісі әлсіреп, жүдеу тартып қалған елдің суретін береді.